

RABÍ HIL ·LEL *i els orígens del Talmud*

“Quaranta anys va treballar, quaranta anys va estudiar i quaranta anys va ensenyar” ...: això és el que expliquen de rabí Hil ·lel, un dels savis més grans del poble jueu. Les seves paraules no han deixat de ser estudiades des de fa més de 2000 anys.

Hil ·lel va néixer a Babilònia al sí d'una família humil, al segle I a.C. Com qualsevol altre noi del seu temps, havia estudiat les sagrades Escripures. Als tretze anys se les sabia fil per randa: havia arribat per ell el moment de celebrar la *Bar Mitzwà* que el convertiria en “fill de la Llei”. A partir d'aquell dia seria un adult, amb totes les responsabilitats, els drets i els deures dels adults. En l'actualitat, també se celebra la majoria d'edat de les noies; és la *Bat Mitzwà*, que vol dir “filla de la Llei”.

En el dia de la seva majoria d'edat, Hil ·lel es va cobrir per primera vegada amb el *tal ·lit* -el mantell de la pregària-, tal com es revestien els grans; amb solemnitat es va lligar els *tefillin*¹, un al front, l'altre al braç esquerre en direcció al cor. Quan va arribar el moment de la lectura, el rabí el va conduir fins el púlpit i va desplegar el rotlle de la Torà davant d'ell. Regnava un silenci absolut. Tota l'assemblea esperava expectant. Hil ·lel va respirar fons, com si es volgués omplir els pulmons d'ànims i, finalment, es va posar a llegir. Les primeres paraules van sortir una mica tremoloses però de seguida el text va

¹ dues capsetes amb corretges per a fixar-les al braç (al costat del cor) i al front, en les que hi ha uns petits pergamins amb la professió de fe escrita.

agafar força en la seva veu. Ho va fer molt bé. La seva infància quedava enrere. Ja era un home.

Sí, això és el que tothom li deia: que ja era gran. Gran per decidir, gran per opinar. Als tretze anys, com que havia estudiat les Escriptures, havia de tenir prou elements per triar bé el que calia fer en cada ocasió. Perquè per a això servien els Llibres de la Torà: per a saber on era el bé i on era el mal. Però, en el seu interior, Hil·lel no n'estava tan segur de tot això. És veritat que havia après les Escriptures, però les Escriptures parlaven de coses molt antigues succeïdes lluny de Babilònia i, sovint, no veia pas quina relació tenia tot el que havia estudiat amb el que passava i veia al voltant seu.

Havia après que Déu havia creat el món en sis dies i el setè va descansar, molt satisfet del que havia fet. Que Abraham havia guiat el poble fins les terres de Canaan, que els havia ensenyat que hi ha un sol Déu que vol que tot sigui tractat amb cura. Perquè Abraham havia fet un pacte amb Déu, o potser era Déu que s'havia aliat amb Abraham: "Jo ho he creat, vosaltres ho feu prosperar, Jo us protegeixo a vosaltres, vosaltres protegiu i conserveu el que jo he creat". Semblava un bon pacte però, és clar, faltava escriure la lletra petita dia a dia! Van passar els anys i va arribar un temps que les dotze tribus de besnèts d'Abraham es van haver de refugiar a Egipte fugint de la fam. A Egipte van viure quatre-cents anys esclavitzats. Fins que Moisès els va poder treure d'allà i els va tornar a conduir cap a Canaan.

Hil·lel havia après quantitat de coses. De Moisès més que de cap altre: dels quaranta anys que els va guiar pel desert, de la saviesa que va rebre dalt del Sinaí, com va baixar de la muntanya amb els manaments, amb totes les indicacions del que havien de fer per viure una vida ben orientada. Les aus sabien en quina direcció havien de volar, les guineus on fer els seus caus, cada animal sabia com havia de viure. Les estrelles del cel, el sol i la lluna, ... cada astre, cada ésser, coneixia quin era el seu lloc, què era el que havia de fer. Però, i els éssers humans, què? Quantes generacions havien vist la llum del sol des dels temps del pare Abraham? Calia renovar aquella antiga aliança, tornar a pensar en què consistia, quins eren els drets, quins eren els deures... Com havien de viure les persones per viure com persones?

Moisès va pujar al Sinaí amb aquesta pregunta i va passar molts dies dalt de la muntanya. Quan va tornar entre els seus era ple de saviesa i de força, portava gravades sobre pedra les deu normes que servien de constitució i va anar explicant punt per punt com fer per viure rectament i prosperar, en pau i feliços, mantenint el pacte d'aliança amb Déu, el Poder de l'univers.

Però els temps de Moisès quedaven molt lluny... més de 1200 anys lluny!! Després de tant de temps, no era pas fàcil interpretar bé el sentit del que havia dit Moisès. Si més no, és el que pensava Hil·lel.

ELS LIBRES DE LA TORÀ

El que va dir i fer Moisès, les històries del seu temps, estan recollides en quatre llibres que, junts, porten el nom de *Torà*, que vol dir "doctrina". A més d'aquests quatre, la *Torà* inclou un altre llibre com a introducció. És el llibre del Gènesi, el llibre dels orígens, on hi trobem el poema de la Creació del món, la narració de l'Arca de Noè, la d'Abraham, els seus fills i néts... tots els relats anteriors al temps en que el poble es va quedar a viure a Egipte.

Els cinc llibres de la *Torà* eren els més importants a l'hora de buscar la veritat i interpretar l'aliança. Però no eren els únics llibres importants. També calia tenir en compte les paraules dels savis que, després de Moisès, havien parlat en nom de Déu: els profetes. Com que eren savis, estaven molt en contra dels governants, dels reis i dels sacerdots, perquè no es preocupaven de la gent i oblidaven que Moisès havia dit que el que importava era actuar amb justícia i amor. Aquest grup de llibres es coneix amb el nom de "Profetes", *Nebim* en llengua hebrea.

Finalment, el conjunt dels altres escrits importants dels temps antics (és a dir, 'antics' per Hil 'lel, i doble d'antics per a nosaltres), com els Salms o el llibre de Rut, reben el nom de *Ketubim*, que vol dir "escrits".

I per fer-ho curt, com dir "tots els llibres antics i importants"?: *T* de *Torà*, *N* de *Nebim* i *K* de *Ketubim*... *TaNak*. Així de senzill.

TaNak i *Bíblia* és el mateix? No exactament. "Bíblia" és la paraula grega per dir "llibres", un llibre que agrupa llibres, i que té dues parts. La primera són els llibres del *TaNak*, que els cristians anomenen Antic Testament, per a distingir-los dels llibres de la segona part, el Nou Testament, que són els que parlen de Jesús i dels seus deixebles.

Posem que Moisès va dir que calia deixar la terra sense llaurar un any de cada set -rumiava Hil 'lel-. "Molt bé, però el meu pare no en té de terres per a llaurar; el meu pare fa feines ara aquí, ara allà, ajuda algun agricultor, carrega i descarrega mercaderies, i altres coses per l'estil. Aleshores, què ha de fer? Com que no té terres, no n'ha de fer res d'allò de l'any de cada set, oi? O sí?"

Potser havia de fer alguna cosa que s'hi semblés. "I què vol dir semblar-s'hi?" - es preguntava Hil 'lel sense deixar de donar-hi voltes-. Tot depenia del motiu pel qual Moisès recomanava fer una cosa i no una altra. Quin era el sentit d'aquell consell: 'un any de cada set, deixar la terra sense llaurar'? Això! El "sentit" era el que preocupava a Hil 'lel.

D'exemples com aquest, tants com vulgueu. Havia passat molt de temps des de Moisès! Havien passat moltes coses. S'havien instal·lat en terres de Canaan; el poble havia escollit reis, el rei Salomó havia construït un gran Temple a Jerusalem, els profetes havien renyat els reis i els sacerdots del Temple perquè acumulaven moltes riqueses, en lloc de repartir-les com havia dit Moisès. Els exèrcits de Nabucodonosor havien derruït el Temple i deportat moltes famílies cap a Babilònia (com la de Hil·lel, que ja s'hi havia quedat per sempre més) ... Si n'arriben a passar de coses en 1200 anys!

I ara, lluny de les terres de Canaan i de Jerusalem, Hil·lel no deixava de preguntar-se què era el que realment importava de tot allò que havia ensenyat Moisès. Alguna cosa no acabava de rutllar prou bé quan resulta que qui governava en terres d'Israel eren els romans; quan els romans, i també els grecs, tenien molts més recursos que els jueus; quan hi havia tantes famílies de les dotze tribus escampades per aquí i per allà; quan hi havia tanta gent vivint en situacions difícils... Amb qui havien pactat els altres?

"És Adonai, el Senyor, que s'oblida de les seves promeses o som les persones les que fallem en complir la nostra part del pacte?" Hil·lel no ho veia gens clar tot allò. Havia preguntat al seu pare, i també al rabí. Li insistien en que el que havia de fer era recordar sempre l'Escriptura, recordar sempre, creure i obeir. Però ell no en tenia prou amb aquestes mitges respostes...

XEMA' ISRAEL

Xema' Israel, Adonai Eloheinu, Adonai Ejad... "Escolta Israel, el Senyor és el teu Déu, el Senyor és U..."

"L'estimaràs amb tot el cor, amb tota l'ànima, amb totes les teves forces. Gravaràs aquestes paraules a la teva memòria, les ensenyaràs als teus fills, a casa i tot fent camí, ajagut o dempeus, no deixaràs de recordar-les. Amb elles cenyiràs el teu braç, seran un senyal en el teu front, un senyal a les vostres portes..."

Escolta Israel... aquestes paraules obren la professió de fe del poble jueu. La proclamació de la unitat absoluta "d'Aquell que És", la decisió d'estimar-lo, buscar-lo i lliurar-s'hi, es repeteix al iniciar el dia, al capvespre i en qualsevol altre moment important, com una brúixola que orienta el cor i l'activitat del fill d'Israel. El text complet està format per tres fragments de la Torà: Deuteronomi 6,4-9, 11, 13-21 i Nombres 15, 37-41.

Xema' Israel, Adonai Eloheinu, Adonai Ejad ... "Escolta Israel, el Senyor és el teu Déu, el Senyor és U. L'estimaràs amb tot el cor..." Si tot fos tan fàcil com ficar les paraules dins una caixeta... Gravades prou que les tenia ben gravades, tan gravades com el seu propi nom! Però, les havia entès aquelles paraules que no

havia d'oblidar? A Hil·lel li semblava que no... Com podia estimar amb tot el cor i totes les forces allò que no havia vist mai? Com, eh? Altres coses eren més senzilles. "No feu ídols", per exemple, o "honreu els pares", o "no desitgeu allò que pertanyi a un altre", "el dissabte en lloc de treballar, reflexioneu, pregueu i descansau" ... tot això eren coses que es podien entendre; però, ... "estimar amb tot el cor i totes les forces" ... no ho veia gens clar!

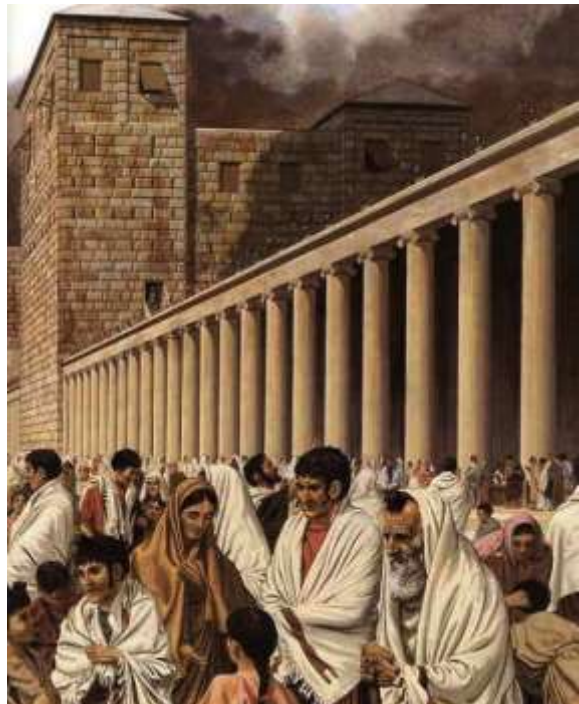
Hil·lel s'havia fet la idea que el dia de *Bar Mitzvà* se li revelarien tots els secrets. Pensava que, en fer-se gran, ho veuria tot ben clar, de la mateixa manera que arriba el dia després de la nit. Però no va ser ben bé així. Va passar aquell gran dia i res: encara tenia més preguntes que abans! D'una cosa sí que n'estava més i més segur: no pensava conformar-se amb repetir el que els altres feien i deien. Oi que ja tenia tretze anys? Oi que podia assumir drets i deures? Doncs ho faria. Moisès havia dit: *Saps què és el que et demana? Que l'estimis i busquis els seus camins per a poder-los seguir (Dt.10,12)* ? Doncs això és el que faria: buscar. Ho tenia ben decidit. Des del fons del fons del seu cor.

Buscar la veritat per poder-la seguir. Aniria a estudiar a Jerusalem, on hi havia les acadèmies dels savis de les Escripures. Decidit.

El seu pare no s'hi va oposar, però li va fer veure que per estudiar a les acadèmies de Jerusalem es necessitaven molts diners. No era com anar a l'escola de la Sinagoga. Allà només hi anaven els nois de famílies benestants, amb robes finolis i diners per a pagar els mestres. I això, ell, el seu pare, no li podia proporcionar.

Les dificultats no van aturar Hil·lel. La seva decisió era ferma. Es va acomiadar dels seus i va emprendre el llarg viatge fins a Jerusalem unint-se a una caravana, al servei d'un ric comerciant.

Quan, finalment, van pujar a la Ciutat, l'espectacle el va deixar impressionat: el Temple, imponent, amb els centenars de sacerdots, amunt i avall a totes hores, els cantaires, els guardes, aquella quantitat de venedors a l'esplanada, la gent carregada amb els bens pels sacrificis, els grups d'estudiants ocupats en discussions intel·ligibles, gent per tot arreu... i tots plegats fent com qui no veu la fanfarroneria dels destacaments de soldats de Roma. I això que es feien notar!

Hil ·lel va poder comprovar que el seu pare no s'equivocava. Sense diners, no hi havia estudis. L'escola només s'obria pels qui havien pagat. Però apropar l'orella a la porta, costava menys: un parell de monedes per comprar el permís del porter. D'aquesta manera -ben enganxat a la porta- va poder seguir les lliçons de rabí Semayah i rabí Abtalyon, els mestres més reputats del moment. Tot això passava cap a l'any 3.700².

Fins un dia -ai!- en que no va trobar cap feina per poder pagar el porter. Aquest no el va deixar acostar-se a la porta, no fos cas que el noi s'ho prengués per costum... Hil ·lel, que mai es donava per vençut, va pujar a la teulada fins a quedar ben a prop del forat de la ventilació. Des d'allà va seguir els debats de Semayah i Abtalyón amb els estudiants. Era la vetlla d'un Sàbat del més de Tevet, en els dies més freds de l'hivern. Al matí següent, ben d'hora, quan Semayah i Abtalyon es van llevar, van notar com si no passés gens d'aire ni de llum pel forat de la ventilació.

- És estrany que la neu l'hagi bloquejat. Haurem de pujar a la teulada a veure què passa- van comentar.

I així ho van fer. Dalt de la teulada hi van trobar un estrany pilot de neu, que van intentar retirar amb l'ajut del porter. No es desfeia, era pesant, costava de moure més del que s'esperaven. Què hi havia allà? Doncs, què havia de ser! En Hil ·lel ben glaçat! El van baixar com van poder i el van entrar dins la casa. El porter, compungit, els va explicar el que feia aquell noi per no perdre's cap dia els debats.

- Crec que aquest jove mereix que treballem en Sàbat! -va sentenciar Semayah-. Li van fer fregues amb oli fins que va tornar en sí. El van abrigar i alimentar i, des d'aleshores, mai més es va haver de quedar a fora.

A l'escola sinagoga s'aprenia reflexionant sobre les Escriptures, escoltant i participant en els debats. Mestres i alumnes eren interrogats i s'interrogaven els uns als altres: aquest era el mètode. A partir de les situacions més diverses, i sempre tenint en compte tot el que havien après, es qüestionaven sobre com aplicar-ho en cada cas concret. Aviat els companys de Hil ·lel van deixar de fer broma sobre el seu aspecte. Els seus vestits podien ser un desastre, però amb les seves respostes els deixava muts a tots. Ben aviat es va guanyar el seu respecte. Uns anys més tard, la fama de la saviesa de Hil ·lel s'havia estès arreu. Eren molts els que li demanaven consell; fins i tot va arribar a ser nomenat *nasí*, cap de l'assemblea, cap del Sanedrí. Però, què era el que el feia tan especial?

En temps de Hil ·lel la majoria dels qui volien complaure Déu o, si més no, la majoria dels que deien que volien complaure Déu, o bé estaven molt ocupats amb el culte del Temple sacrificant animals, o bé estaven del tot pendents d'una llarguíssima llista de preceptes que deien que els hi havia donat Moisès. Bé,

² el calendari jueu situa l'inici dels temps, l'any 1, 3.761 anys abans de la nostra era. Per tant, Hil ·lel estudiava a Jerusalem cap el 60 a.C.

no és que els hagués donat Moisès directament, però eren requeriments o preceptes que es podien deduir de l'aplicació d'aquells que sí que havia donat.

En resum, per molts, el que comptava era el culte en el Temple o les normes, o totes dues coses. Però per Hil ·lel, no.

Per Hil ·lel el més important era entendre la intenció; comprendre i buscar la millor manera de mantenir-la viva. Ni un sol dia havia deixat de preguntar-se com fer allò d'estimar amb tot el cor i amb totes les forces. I havia arribat a les seves pròpies conclusions. Com lliga "estimar" amb "normes"? De cap manera. Estimar no es pot imposar. *Amb tot el cor, amb tot l'esperit, amb totes les forces...* no es quedava per poc! Però, si ho deia, volia dir que era possible. Moisès no enganyava. Conclusió: tot plegat s'havia de prendre com ajuts per buscar i ajuts per estimar. La Torà era això: consells, pistes, camins... al servei del que de veritat importava.

Què és el que feia ell, Hil ·lel? Davant de cada interrogant, abans de posar-se a buscar arguments i més arguments per a defensar una idea o bé la contrària, el primer era posar a punt l'oïda del cor. Procurava entendre el sentit profund de cada història del passat, de cada text, segur que d'una manera o una altra parlaven d'estimar, encara que de primer cop d'ull no ho semblés ... Encara més. Pel que sembla va aprendre a fer el mateix amb les persones: no jutjava pel que veia a la superfície, sempre buscava la manera de poder llegir en la profunditat dels cors abans d'aconsellar res. Per això les seves paraules eren lliures i sàvies i la gent recorria llargues distàncies per a demanar-li consell.

Ensenyava coses com,

"Quantes més opinions hi hagi, millor serà la comprensió. Quant més amor hi hagi, més pau."

"No judiquis el que faci un altre fins que tu no et trobis en aquella mateixa situació"

"Qui no augmenta el seu saber, el destrueix" .

O també:

"No siguis dels que pensen: 'quan em quedi una estona estudiaré' perquè, si no la busques, no et quedarà mai cap estona".

"Qui utilitza el poder en el seu propi benefici, fa malbé la seva vida"

La tradició explica que, un dia, un gentil -és a dir, un no jueu- es va acostar a rabí Shamay i li va dir: "Rabí, jo em faria jueu si les vostres Escriptures no fossin tan llargues i complicades, si me les poguessis explicar d'una manera simple; si me les poguessis explicar, per exemple, mentre jo m'aguanto damunt d'un sol peu". Shamai, enfadat per aquesta insolència -per aquesta falta de respecte vers les Sagrades Escriptures...-, el va expulsar d'allà a puntades de peu. Diuen que, aleshores, se'n va anar a buscar a rabí Hil ·lel per fer-li la mateixa petició. Hil ·lel, sense perdre la calma, se'l va quedar mirant i li va respondre: *No és complicat, no. Tot és ben senzill. De la primera lletra a l'última, les Escriptures expliquen una sola*

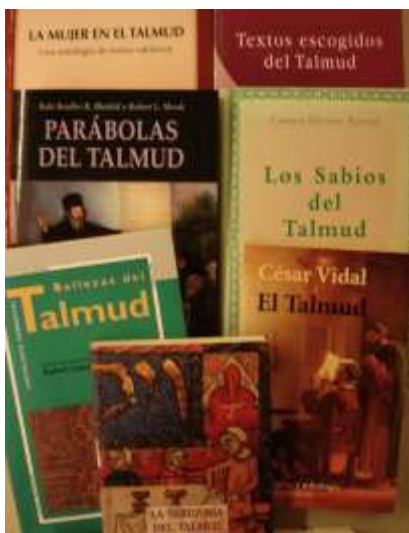
cosa: 'no facis als altres el que no vulguis per a tu'. Tota la resta només són comentaris a aquesta veritat. Au, ves i posa't a estudiar!

Els ensenyaments del Pacient Hil ·lel, o del Vell Hil ·lel -com se l'anomena sovint amb respecte-, i els seus debats amb el rondinaire rabí Shamay, van passar de boca en boca, generació rera generació.

Les dificultats polítiques no deixaven d'augmentar. Les famílies jueves eren, cada cop més, habitants de segona (o d'última) categoria en la seva pròpia terra. Ho havien d'acceptar? Havien de lluitar contra el poder invasor? Molts van optar per les armes. L'enfrontament amb el poder romà, i entre els mateixos jueus que mantenien opcions diferents, era cada cop més violent. Cada revolta anava seguida de la repressió corresponent, crucifixions, càstigs, sang i més sang. La repressió més violenta va ser la de l'any 70 (del calendari cristià): la població jueva va ser expulsada de Jerusalem, la ciutat va quedar arrasada i el Temple, aquell Temple tan imponent, totalment derruït. Va quedar un mur dempeus, el que coneixem avui com el Mur de les Lamentacions.

Uns cent cinquanta anys després de Hil ·lel i Shamay, els exèrcits romans van expulsar els jueus de Jerusalem. Era l'any 135. Els rabins, escampats per aquí i per allà, lluny de Jerusalem i de les seves escoles, preocupats per que no s'oblidés tot el que els mestres havien ensenyat, van posar per escrit les reflexions de Hil ·lel, de Shamay i les de molts altres estudiosos: rabí ben Zakkay, rabí Gamaliel, rabí Eliezer, rabí Josué, molts altres... El resultat va ser la **Mishnà** (que vol dir "ensenyament" en hebreu), el llibre que recull tot allò que, fins aleshores, els mestres havien tramès de viva veu.

Com que els debats i les reflexions no es van aturar (molt especialment a Babilònia, on van obrir-se nous centres d'estudi), dos-cents anys després de la redacció de la *Mishnà* hi havia una muntanya d'ensenyaments. Tot aquell saber, ben ordenat i agrupat, juntament amb la *Mishnà*, va donar lloc a l'obra que s'anomena **Talmud**, que vol dir "estudi".

EL TALMUD és, doncs, l'obra que reuneix els pensaments i les paraules dels rabins, en relació a la Torà i als altres llibres del TaNaK. Són reflexions, ensenyaments i consells de com cal viure, interpretacions de les Escriptures, tot de textos reunits al segle IV per completar la *Mishnà*. Hi podem trobar molts exemples i històries de la vida dels antics rabins. El **Talmud** sencer és molt llarg, molt gran, més o menys com una enciclopèdia. Encara que a les llibreries venen

llibres "normals", un sol volum amb seleccions de trossos del *Talmud*.

Des d'aleshores, fins els nostres dies, generació rera generació, la reflexió sobre les Escriptures no s'ha aturat mai. Com podria aturar-se si tot canvia dia a dia? És que hi ha alguna persona que pugui repetir la vida d'una altra, sense haver de pensar per ella mateixa?

Per què buscar? Rabí Hil·el ho tenia clar: *com més es comprèn, més s'estima; com més s'estima, més es comprèn* -deia-.

LA SAVIESA

*Qui pot pensar-se que ja ho sap tot?
És que algú ha vist en la profunditat
de tots els misteris per a que ja no calgui
buscar amb Saviesa?*

*Obriu els ulls a tantes meravelles
No us canseu mai de lloar! (Eclesiàstic 43,3)*

*Des de molt jove i abans d'emprendre viatges pel món, vaig prendre la decisió de
buscar la Saviesa, i així ho vull continuar fent fins a la fi dels meus dies.*

Doncs molts guanys he obtingut, gràcies a ella.

*Les meves entranyes es commogueren per buscar-la i per ella he adquirit un cor des
del principi. Gran és la meva adquisició!*

*La Saviesa és a l'abast de tot aquell que es decideixi a buscar-la, ja que no és amb
diners que s'aconsegueix.*

És ben a prop per a trobar-la.

Per al cor que s'hi acostava, deixa anar el perfum com una flor.

Des que vaig sentir el seu perfum, he seguit el rastre.

S'inclina la meva oïda amb atenció i no em manquen les respostes veritables.

Per ella m'he esforçat i per això vull compartir-la.

(a partir d'Eclesiàstic 51, 13-30)

PER A SABER-NE MÉS DEL JUDAISME

El nom "judaisme" fa referència a una de les tribus dels descendents d'Abraham, d'Isaac i de Jacob, una tribu poderosa, la tribu de Judà i, per extensió, a la forma de viure i de pensar de tot un poble. També se l'anomena "el poble d'Israel": Israel era el sobrenom de Jacob, el pare dels dotze caps de les dotze tribus. Ara bé, entre els descendents d'aquelles antigues tribus no n'hi ha una de manera de viure i de pensar, n'hi ha moltes! Podríem dir que, dins del judaisme, hi ha molts judaïsmes.

Del que es tracta és d'orientar la vida el millor possible, inspirant-se en l'esperit de Moisès. És que Moisès va dir alguna cosa de la vida després de la mort? No. Per això entre les persones jueves hi ha opinions molt diferents sobre la vida després de la mort. La Torà recull paraules sobre aquesta vida, sobre com viure en justícia i harmonia amb la Terra, amb l'univers, amb totes les persones, amb tots els éssers: moltes idees que cal interpretar. Les diferents maneres de fer-ho, i de portar-les a la pràctica, fa que hi hagi formes diverses de viure en el judaisme, tant en els temps antics com en el dia d'avui.

ORTODOXES, REFORMADORS... I LAICS

Per a fer-ho més simple, tots aquests diferents "judaïsmes" els podem ajuntar en dos grans grups.

Un grup seria el dels corrents **ortodoxes** (paraula d'origen grec que volia dir "recta opinió"), que pensen que la millor manera de seguir la tradició és guiar-se pel criteri de no canviar, de ser fidels.

Els corrents **reformadors** són de la opinió que la millor manera de seguir l'esperit dels antics és fent canvis als costums antics, per adaptar-se a cada temps.

Dins de cada grup hi podem trobar moltes variants, que donen vida a comunitats molt diferents. Perquè, tant si es vol canviar com si no, a la força cal reflexionar i adaptar, i prendre iniciatives. Perquè Moisès... no va dir res de la informàtica, ni d'internet, ni dels cotxes, ni de l'electricitat, ni dels programes espacials, ni de l'energia atòmica, ni de l'energia solar, ni dels aliments transgènics, ni de l'efecte hivernacle, ni de la globalització, ni de...

Fins i tot, des de fa ja més de dos-cents anys, hi ha moltes persones que opinen que per ser jueves no necessiten creure en el Déu d'Abraham. Que el que compta és fer tot l'esforç per viure una vida justa entre les persones i harmònica amb tots els sistemes del planeta Terra. En l'origen dels moviments socialistes i

dels moviments ecologistes -i no només en l'origen, és clar-, hi trobem moltes persones de tradició jueva.

Certament, la "doctrina de Moisès" subratlla d'una manera ben peculiar l'atenció a tots els éssers i a tots els sistemes planetaris, com a fonament d'una vida justa i feliç. Tres mil anys abans de les cimeres climàtiques internacionals, la doctrina de Moisès es preocupa pel repòs de la Terra, per exemple. Ser persones -sembla que digui-, és fer un pacte amb el Misteri de la vida, amb l'Existir, i posar el seu benestar per davant dels desigs personals...

LES TAULES DE LA LLEI

Diu la tradició que Moisès, dalt del Sinaí, va gravar sobre dues pedres un resum amb deu punts, que feien més o menys així:

- Ell, Déu, el que És, és l'Únic
- no havien d'adorar cap altre Déu, ni fer imatges per a ser adorades
- no jurar en fals, és a dir, no usar el nom de Déu en va
- santificar el dissabte
- honrar els pares
- no matar
- no realitzar actes impurs
- ni robar ni raptar: no agafar res que sigui d'un altre, ni tan sols desitjar-ho
- no mentir
- usar la ment per a pensar com fer el bé i no el mal
- usar el cor per a desitjar el bé de tots

Les Escriptures expliquen que va fer construir una arca de fusta recoberta d'or, amb dues figures d'àngels al damunt, per a guardar-hi les pedres gravades amb aquests *Deu manaments*. Des d'aleshores, van fer camí portant l'arca amb ells. L'anomenaren l'arca del pacte o *Arca de l'Aliança*. Quan acampaven uns dies, la col·locaven dins una gran tenda a prop de la qual es reunien. Era la *Tenda de la Reunió*. Moisès va anar donant molts altres consells per orientar la vida del seu poble.

EL SÀBAT

Hi ha un d'aquests deu preceptes que, potser, ara ens sembla la cosa més normal del món però que, en aquell temps, devia sonar d'allò més estrany: de cada set dies, un seria un dia especial, un dia "sant". Què fariem -avui- si volguéssim que un dia fos "sant"?

En aquell cas, l'opció va ser que en lloc de treballar tots els dies, sis dies serien per tenir cura dels ramats i per totes les feines necessàries i, el setè (setè es diu *sàbat* en hebreu) per descansar, per gaudir, per reflexionar, per agrair i lloar a Aquell que tot ho havia fet. Per llegir i aprendre les històries dels temps antics...

Un dia de festa, no n'hi ha per tant... Avui no ens crida l'atenció perquè tothom té un dia de festa a la setmana, com a mínim. Però abans no era pas així. Els que vivien amb el treball dels altres podien descansar quan volien (si és que treballaven mai!). Tanmateix, la immensa majoria de persones treballava tots els dies de l'any, tots els dies de la setmana.

Un dia sense buscar beneficis... Moisès hi va insistir molt i, ben mirat, s'entén. Si en un grup, tots i cadascú, dediquessin sovint tot un dia a ocupar-se en coses aparentment poc "útils", coses d'aquelles que fan sentir-se "més persona", si a més algunes d'aquestes activitats fossin compartides..., no ajudaria això a que els següents sis dies fossin força diferents? No transformaria el nivell de les relacions i, també, la manera de tractar l'entorn, la vida?

I si la qüestió del "dia sant" ja era una novetat, més ho seria encara que fos un dret per a tothom, no només pels rics, per les autoritats, pels homes... Tothom: dones i homes, nens i nenes, els servents i els caps, els forasters immigrants, ...tots, fins i tot les bèsties que posseïen (els bous, les mules, els ases,...). Tots els éssers tenien dret a gaudir d'aquella possibilitat.

"Sí, però la meva dona m'ha de fer el dinar" -devia rondinar més d'un-. "Sí, però els servents abans hauran d'anar a buscar l'aigua, atendre els ramats, fer això i allò, i si els queda temps...". Segur que molts homes devien protestar amb tota mena d'arguments. Moisès ho tenia ben clar: tothom. Així doncs, per a que no hi haguessin excuses, el menjar estaria preparat abans de la posta del sol, tot a punt per a que tothom pogués gaudir d'un temps que seria font de pau i felicitat profunda. Res de treballar, res de produir. Tot podia esperar.

Treballa durant sis dies i ocupa't de les teves feines, però el dia setè serà dia de descans dedicat al teu Déu. No treballaràs ni tu, ni el teu fill, ni la teva filla, ni el teu servent ni la teva serventa, ni el teu bou, ni el teu ase, ni cap dels teus animals, ni els forasters que habitin a la ciutat; de manera que tothom, també el servent i la serventa, puguin descansar com tu mateix.

(Deborim, o Deuteronomi, 5,14)

LA CELEBRACIÓ DEL SÀBAT

Pel poble jueu els dies comencen quan el sol es pon i duren fins que torna a pondre's. O sigui que el Sàbat comença a la posta del sol de la tarda del divendres i dura fins la posta de sol de la tarda del dissabte.

A la Sinagoga es dóna la benvinguda al Sàbat, amb cants i pregàries, en una celebració anomenada *Kabalat Sàbat* ("recepció del Sàbat"), com si es tractés de rebre i agrair un regal. A casa, la mare beneeix les espelmes per anunciar l'arribada del Sàbat. El sopar no és com el dels altres dies de la setmana. És com una "mig celebració i mig cerimònia". Comença amb el *kiddush*, la benedicció del vi que fa el pare o el cap de taula (en una copa solemne i molt bonica) i la partició del pa; el llarg del sopar hi ha pregàries i cants en els que tothom participa. La taula està tota parada de festa, amb espelmes i vaixel·la especial.

El matí del dissabte és l'hora de reunir-se a la Sinagoga per llegir passatges dels Llibres i comentar-los. De Sàbat en Sàbat, cada any es fa la lectura de la Torà sencera.

L'esperit del Sàbat es pot estendre i aplicar d'infinites maneres. Cada set anys, fes net, oblida tot el que et deuen, perdona-ho tot,

Cada set anys, perdoneu tots els deutes, no reclameu res a ningú. Tothom que hagi fet un préstec al seu proïsme, li perdonarà el deute. Si hi ha algun pobre enmig vostre, no enduriu els cors ni clogueu la mà. Mai no en mancaran de pobres, per això et dono aquest manament : "obre les mans al teu germà, als pobres que hi hagi al teu país" (Deuternomi (o Deborim, en hebreu) 15, 7-11)

La Terra, els camps, tot té dret al seu propi "sàbat":

la Terra, deixeu-la descansar. La treballaràs sis anys i al setè, la deixaràs descansar.

Són pistes i més pistes per ajudar a posar límit als propis interessos, de manera que fos possible viure en justícia i harmonia, amb respecte i prenent cura de tota cosa.

Amb la preocupació de que pogués quedar algú desemparat, sense el necessari per viure (criatures sense pares, vídues, o qualsevol persona que pel motiu que fos es quedés sense mitjans per subsistir), tothom donaria una desena part dels seus béns per a distribuir-ho entre els que ho necessitessin... Una desena part! Tinguem present que no existia res que s'assemblés al Departament de Benestar Social, o la seguretat social, o la declaració de renda o coses per l'estil. Tot just començaven a organitzar-se... Ningú podia quedar tranquil davant les injustícies o la necessitat!

- Sí, però, i la famosa Llei del Talió (Deuteronomi 19,21), "vida per vida, ull per ull, dent per dent, mà per mà, peu per peu", què? No sembla gaire misericordiosa, no?

Situem-la en el seu context. En un context d'espivals de venjança de l'estil de: "tu n'has mort un, jo te'n mataré quatre", "m'has robat un cabrit, arrasarem el vostre campament i violarem les dones"... En un context com aquest, dir "per un, un" és com dir: controleu la vostra ràbia, que el càstig no superi l'ofensa i que hi hagi judici. Que, abans de castigar -diu el text-, els jutges indaguin amb molta cura i els acusats tinguin temps d'explicar-se.

Moltes coses han canviat des d'aleshores. En el context del segle XXI, com ho concretaríem?

Anys després de Moisès, quan ja eren instal·lats a les terres de Canaan, van construir a Jerusalem un Temple magnífic per oferir sacrificis a Déu i guardar-hi l'Arca, amb totes les paraules de saviesa dins. A mesura que passava el temps, augmentaven els sacrificis i les ofrenes al Temple i al seu tresor. "Això és la casa de Déu" -deien-, "en aquest Temple viu Déu i la seva saviesa".

Era això el que havia ensenyat Moisès? I de tot allò de buscar els camins del bé i tenir el cor ben obert, què? Si fem cas del clam dels profetes, sembla com si cinc cent anys després de Moisès, tant la gent com els governants i els sacerdots, haguessin oblidat el sentit de tot allò. Isaïes, Daniel, Jeremies, Osees o Jonàs, tots els profetes, no paraven d'insistir en el sentit profund del missatge de Moisès i de corregir als qui només tenien en compte la carcassa i el que es veu per fora. Jeremies, per exemple, clamava davant del Temple de Jerusalem:

Com poden dir: "aquesta és la casa de Déu"? Només si actueu amb justícia, si us ocupeu de l'orfe i del pobre, si tracteu bé als estrangers, si estimeu de tot cor, només si ho feu així, Jo [Déu] visc entre vosaltres i aquesta terra on viviu és la meua casa. Jo no vaig parlar de sacrificis! El que Jo vaig dir és que estaria amb vosaltres si seguíeu els meus camins. (Jeremies 7, 4-8)

Canvieu el vostre cor de pedra per un cor de debò! Només així podreu viure en saviesa i veritat! (Jeremies 36,16)

Més clar no podia parlar. Però és molt més fàcil portar uns diners al Temple que canviar el cor. Per això no li van fer pas gaire cas. Jeremies parla com si la seva veu fos la de Déu; per això a ell, i als savis que parlaven inspirats així, se'ls anomena "profetes", que vol dir "els que parlen en nom de Déu".

INTERIOR I EXTERIOR

Els textos dels temps antics, profetes i rabins, sempre insisteixen en que les pràctiques externes no tenen cap sentit si no és per ajudar les actituds interiors. Quines són aquestes pràctiques?

Vuit dies després de néixer, els nens jueus són circumcidats. És la *Berit Milah*. Què deia Moisès d'aquest costum?

Què és el que Déu demana? Que busqueu els seus camins per a poder-los seguir. No enduriu els vostres cors, no enduriu les vostres ments. Circumcideu els vostres cors, tingueu cura dels orfes i les vídues, estimeu els forasters! Déu no fa accepció de persones, ni es deixa seduir per regals. Fa justícia als orfes i als pobres, estima als forasters. (Deuteronomi 10, 12-19)

I sis-cents anys després, Jeremies no deixava d'insistir-hi:

Us dono un cor nou i un esperit nou, perquè canvieu el vostre cor de pedra per un cor de debó. Només així podreu viure en saviesa i veritat. (Jeremies 36, 16) *De res serveix circumcidat la carn si el cor es manté incircumcís* (9,25)

No és que hi estiguessin en contra, sinó que volien remarcar que els gests externs per si sols no serveixen de res. Fer-se un tall, o portar un barret, si no ajuden a recordar i a viure, per a què valen?

TAL·LIT I KIPÀ

Moisès va parlar de posar-se un xal per pregar, en senyal de respecte, és el *tal·lit*: un xal blanc amb franges blaves o negres, amb el que els homes es cobreixen per la pregària. Portar un petit bonet, la *kipà*, és un costum posterior. Antigament cobrir-se el cap davant les persones importants era un senyal de respecte i, per aquest motiu, es va estendre la pràctica de dur el cap cobert, amb la *kipà* o amb un altre barret o mocador, com per prendre consciència de viure davant la presència de Déu.

(fotografia: moment d'una celebració de la unió en matrimoni)

Moisès va recomanar pregar tres cops al dia, a la posta de sol, a la sortida, i al mig dia. A més de pronunciar la *Xemà* (la professió de fe), els moments de

pregària són, molt especialment, moments per beneir a Aquell que tot ho va fer, per agrair l'existència de tot el que existeix, i per renovar el compromís de viure amb saviesa i responsablement. Les primeres benediccions del dia, abans de cap altra pregària, fan així:

Amb gran amor ens has estimat, Déu nostre, que t'has compadit de nosaltres. Pare nostre i rei nostre, que ens estimes sense límit, mostra'ns els teus camins, dirigeix els nostres ulls cap els teus ensenyaments. En atenció als nostres pares, dóna'ns la teva gràcia i ensenya'ns.

Pare nostre, pare misericordiós, concedeix-nos un cor apte per comprendre, apte per discernir, per aprendre, per ensenyar, per dur a terme totes les paraules de la Torà amb amor.

Beneit sigui Aquell que va formar la llum i les tenebres, el que va crear-ho tot, també la pau. Beneit Ell per la llum que engendra més llum. Que la pau sigui en tots nosaltres.

Tampoc la pregària tindria sentit si fos només repetició de paraules. Si no ajuda a canviar els cors ...no porta enlloc. Conten que, un dia, el mestre Baal Shem Tov (que va viure al s.XVIII a Polònia) es dirigia cap a la sinagoga; quan va ser davant la porta, va decidir que no entrava.

- Mestre, que no entreu? -li van preguntar-.

- No puc -respongué ell -. Aquesta sinagoga és tan plena de paraules, des de terra fins el sostre, de paret a paret, paraules per tot arreu, que no puc entrar, no hi ha lloc.

Com que els seus companys el miraven amb cara de no entendre res del que estava dient, va afegir: "els llavis poden pronunciar moltes pregàries i molts cants. Però només les paraules que neixen d'un cor que vol enlairar-se són capaces de volar lluny. Les altres queden enganxades en aquesta casa de pregària sense poder pujar."

Un altre relat referit a Baal Shem Tov diu que el mestre Zalman comentà amb els seus companys,

- Sabeu perquè el mestre se n'anava fins l'estany cada dia de bon matí, abans dels primers raigs de sol?

- No. Per què?

- Perquè volia aprendre el cant de lloança de les granotes. I no és gens fàcil aprendre aquest cant! (narracions hassídiques, recollides per Martin Buber)

La lectura i la reflexió sobre les Escriptures sempre ha estat molt important en la tradició jueva. Ja ho hem vist. També hem vist que és una lectura que té el seu entrellat, que és diferent de llegir una història, o de buscar una informació. Rabí Ber ho explicava així als seus alumnes:

Mentre dieu el text, heu d'estar del tot atents a l'oïda del cor, procurant sentir el que les paraules diuen. Quan noteu que només sentiu les paraules per fora i no des de

dins, atureu-vos. Descanseu i torneu a posar a punt l'oïda del cor. (d'una narració recollida per Martin Buber)

LA SINAGOGA I ELS ROTLLES DE LA TORÀ

El nom hebreu és *bet ha-kenesset*, "casa de reunió". "Sinagoga" és la traducció grega; la paraula grega *synagoge* vol dir "reunió". Preguar i meditar es pot fer a tot arreu, no cal un lloc especial. Però la sinagoga és l'espai per a fer-ho junts, per a reunir-se i llegir els Llibres, comentar-los, estudiar, pregar i celebrar les festes i les alegries.

La sala està presidida per un armari, recobert d'una roba elegant, en el que s'hi guarden els rotlles de la Torà. El text de la Torà es continua copiant, solemnement, com es feia en els temps antics: a mà i sobre pell o algun altre material de qualitat, unint totes les parts fent un gran rotlle. Per llegir, el rotlle es recolza i s'estén damunt d'una bona taula, com un pupitre gran, que està en un lloc visible per a que tothom ho senti bé. La disposició de l'espai s'organitza de manera que l'orientació dels fidels sigui en la direcció de Jerusalem.

També és costum que hi hagi un canelobre de set braços, en memòria del que hi havia sempre encès, antigament, al Temple de Jerusalem. Aquest canelobre es diu *menorà* i és el símbol amb el que s'identifica al judaisme.

(fotografies: Sinagoga de Berlín i Menorà monumental a Jerusalem)

QUIN NOM DÓNA A DÉU EL POBLE D'ISRAEL?

Davant d'aquesta pregunta, la majoria probablement respondria: "Yahvè". Gairebé segur. Però el cert és que no és ben bé així perquè ... "Yahvè" no és un nom. "Yahvè" és... un NO-NOM. El nom és *Elohim*, "Déu", o *Adonai*, "el Senyor".

Què vol dir que "Yahvè" és un NO-NOM? Fixem-nos primer en el que és un nom. Un nom és un conjunt de sons que ens permet parlar d'una cosa, imaginar-la, donar-li forma, distingir-la d'altres coses, d'altres éssers. Doncs si un nom és un conjunt de sons, petit o gran, fàcil o complicat, que podem pronunciar (com "gat", "Anna" o "envitricollament"), un NO-NOM és el contrari: un "no-conjunt de sons". O també podem dir que és un conjunt de "no-sons" que no pot ser pronunciat! A que és ben clar?

El NO-NOM de Déu és: יהוה un grup de lletres que no tenen so, que no es poden pronunciar de cap manera. Són la י (yod), la ה (he), la ו (vav) i la ה (he), escrites de dreta a esquerra, com s'escriu l'hebreu. Quan apareix aquest símbol en les Escriptures no es "llegeix", ja que no té sons; el símbol s'indica per la paraula "el Nom" (*ha-Sem*), o es substitueix per *Adonay*, o *Elohim*.

Quin sentit té això?

Donar un nom a alguna cosa és com donar-li una forma, unes característiques. Si jo dic "poma", de seguida penso en una fruita rodona que pot ser de diferents colors, més vermella o més verda, però que no pot tenir potes, ni rodes, ni ulls, ni una xemeneia... una poma és una poma. El nom ens recorda les seves característiques i exclou tot allò que no ho és. Però ...quina forma té Déu? Si rep alguna característica quedarien excloses les contràries... Si se li atorga alguna forma, deixa de ser el Tot... Quina complicació!

Pensar en Déu amb un NO-NOM, és una estratagema per recordar que qualsevol forma que se li vulgui donar no és més que una forma imaginada per les persones. Que del que es tracta és d'investigar més enllà de les imaginacions i de les idees que ens fem. Que del que es tracta és de "buscar amb tot el cor, amb tota la ment, amb totes les forces" ... (Deuteronomi 4,29)

A la Torà llegim que Moisès reflexionava amoïnant: "si em pregunten quin és el seu nom, què responc?" I el llibre diu que la resposta va ser: "Jo sóc el qui sóc. Així parlaràs als israelites: m'envia Jo sóc" (*"Eh'yé Asher eh'yé"*: del llibre de l'Èxode 3,14)

Jo sóc. La resposta és ben estranya però, si més no, tenim la pista de perquè és "sense nom"... Sigui el que sigui, no és una persona, ni un sentiment, ni un objecte, ni un fenomen, ni, ni, ni... "Sóc", ser, existir...

Una altra pista, la ם (yod) és com la inspiració de l'aire, la ה (he) com un interval i la ך (vav) com l'expiració: inspiració i expiració... "El Nom" és com l'alè, l'alè de l'Univers... Una altra pista per investigar!

EL CALENDARI FESTIU

El calendari lunisolar

A la persona que comença el dia amb la sortida del sol i que no té ni idea de la fase en que es troba avui la lluna, potser el calendari lunar li semblarà una cosa ben estranya. I si el calendari és lunisolar... potser encara més.

Des de ben antic els pobles semites s'han guiat pels canvis de la lluna. Els mesos comencen amb la lluna nova: s'estrena la lluna, s'inicia el nou més. Sembla ben lògic. Cada mes dura les quatre setmanes que necessita la lluna per créixer i decreixer: 29 dies i 12 hores. Dotze cicles lunars, són un any: 354 dies.

La Terra triga 365 dies en fer tota la volta al sol. El moviment de la Terra entorn al sol marca els climes, la llargada dels dies i les nits, les estacions. El calendari solar reflecteix aquest moviment.

Si el calendari només tingués en compte la lluna, l'any s'avançaria onze dies cada any respecte el calendari solar, tal com passa amb el calendari musulmà. El poble d'Israel va voler tenir en compte el sol i la lluna. La durada dels mesos, el seu inici i el seu final, els marca la lluna, però per no distanciar-se gaire del calendari solar, cada 2-3 anys s'afegeix un tretzè mes, que així permet recuperar el ritme del calendari solar. Després del mes d'Adar (cap el març), apareix Adar II; són anys de 384 dies, en 13 mesos. Amb aquesta solució, els mesos "cauen" sempre en la mateixa estació; és a dir, l'any comença el dia 1 del mes de Tisri, a mitjans de Setembre del calendari solar. Per això es diu que el calendari és lunisolar.

La lluna també és molt important en la manera de comprendre els dies, ja que la primera hora del dia és quan el sol s'ha post. Això cal tenir-ho en compte per entendre el ritme de les celebracions. Ja ho hem vist: el *Sàbat* comença el divendres quan es pon el sol i dura fins l'endemà a la posta de sol, i això val per a qualsevol dia de la setmana.

Les celebracions anuals

Fem un breu cop d'ull a les celebracions anuals. Podríem parlar de dos moments festius principals durant l'any: a la Tardor, amb l'inici de l'any i a la Primavera. Vuit dies abans de l'inici de la Tardor, el dia 1 de Tisri, es celebra el nou any, *Roix Ha-Xanà*, commemorant la creació del món. A la sinagoga sonarà el xofar, un corn buidat, anunciant el nou any. S'estrena el nou any amb vuit dies de recolliment que desemboquen en el dia de dejuni i perdó, *Iom Kipur* (el Dia del Perdó). És una manera de viure que es vol iniciar un any nou purificats, amb el desig que sigui un veritable any nou.

Una setmana després *Sukkot*, la Festa de les Cabanes, recorda els anys en que els avantpassats van viure al desert, amb ben poca cosa. Per a tenir-ho present, es construeix una cabana al jardí, al balcó o al terrat, amb pals, cordes, robes o branques, de manera que quedi espai per poder veure el cel estelat. Durant vuit dies els petits, principalment, hi passen estones, i s'hi fa algun dels àpats del dia.

L'últim dia de *Sukkot* és el dia de la Joia de la Torà, *Simhat Torà*. De Sàbat en Sàbat, durant tot l'any, la Torà ha estat llegida, capítol a capítol. A *Simhat Torà* s'acaba la lectura del text i es celebra la saviesa rebuda passejant en una processó festiva els rotlles de la Torà.

Més endavant, al desembre, quan els dies són més curts, ve *Hanukkà*, la Festa de les Llums. Per aquesta ocasió apareix el *hanukiya*, un canelobre de vuit braços (nou, si comptem el de l'espelma auxiliar per anar encenent els altres). Durant una setmana, cada dia s'encén una flama més fins a tenir encès tot el canelobre. Després d'encendre'l es deixa prop d'una finestra com per desitjar que la llum s'estengui arreu. Per *Hanukkà* es recorda l'antiga recuperació del Temple de Jerusalem quan estava en mans dels grecs.

A finals de gener, primers de febrer (el 15 de Xevat), *Tu Bi Xevat* és la celebració de l'any nou dels arbres. Molts arbres ja mostren els nous botons, alguns ja floreixen. És com celebrar l'aniversari de la vegetació i la millor manera de fer-ho és plantant arbres als boscos i als parcs. Després, entrem de ple en les festes de Primavera: *Purim, Pessah i Xavuot*.

Purim: un carnaval de disfresses i intercanvi de dolços, en el que la representació del relat d'Ester hi té un lloc principal, doncs no en va és la commemoració de l'alliberament del poder persa.

Pessah, la festa de la llibertat, també coneguda amb el nom de Pasqua. A Pessah el record dels anys d'esclavatge a Egipte hi és present, però es celebra -per damunt de tot- l'alliberament. Durant el sopar d'aquest dia - que s'anomena el *Séder*-, cada aliment té algun significat especial, en record del que es va viure aleshores. Això passa en el més de març-abril, del 15 al 22 de Nissan. Uns dies després és *Iom ha-Xoà*, per recordar tots aquells que van morir als camps de concentració.

Set setmanes després de *Pessah* arriba la celebració de *Xavuot*, en record de quan Moisès va rebre la llei al Sinaí. És costum passar la nit llegint i estudiant el llegat de Moisès. Hi ha altres festes però aquestes són les principals del calendari.